

ANUNCIANDO E DENUNCIANDO A CONSTRUCCIÓN DE CIDADANÍA DENDE O TRABALLO SOCIAL. UNHA PROPOSTA PARA O DIÁLOGO

---

*Laura Alonso Gonzalez
Premio Día Mundial do Traballo Social 2018
Modalidade Traballo Fin de Grao*

RESUMO

Se pretendemos posicionarnos na loita pola creación de formas de sociabilidade alternativas ás dominantes (sociedades verticais, autoritarias ou antidemocráticas) que non soportan nin respectan as diferenzas, debemos promover unha cidadanía rebelde e inconformista. Isto e, cidadáns que denuncien, pero que tamén anuncien, cidadáns solidarios e participativos. Cidadáns que, como traballadores sociais, deben responsabilizarse social e intelectualmente de articular unha resposta que denuncie a supremacía do poder económico en base á dignidade humana, anunciando un discurso que impulse a reflexión da construción da cidadanía dende o diálogo interdisciplinario, para defender unha cidadanía mundial, e dicir, unha cidadanía cosmopolita, non neoliberal.

Para iso estableceremos un diálogo interdisciplinario entre o traballo social e a ética, que nos axude a pensar a cidadanía, e que nos permita orientar a nosa intervención social. Así, tomaremos como horizonte a cidadanía cosmopolita que manifesta Adela Cortina, e observaremos que se nos expón un longo camiño de preguntas á hora de materializar este discurso na nosa realidade de intervención social.

PALABRAS CLAVE:

ciudadanía, ética, traballo social, diálogo, globalización.

RESUMEN:

Si pretendemos posicionarnos en la lucha por la creación de formas de sociabilidad alternativas a las dominantes (sociedades verticales, autoritarias o antidemocráticas) que no soportan ni respetan las diferencias, debemos promover una ciudadanía rebelde e inconformista. Esto es, ciudadanos que denuncien, pero que también anuncien, ciudadanos solidarios y participativos. Ciudadanos que, como trabajadores sociales, deben responsabilizarse social e intelectualmente de articular una respuesta que denuncie la supremacía del poder económico en base a la dignidad humana, anunciando un discurso que impulse la reflexión de la construcción de la ciudadanía desde el diálogo interdisciplinar, para defender una ciudadanía mundial, es decir, una ciudadanía cosmopolita, no neoliberal.

Para ello estableceremos un diálogo interdisciplinar entre el Trabajo Social y la Ética, que nos ayude a pensar la ciudadanía, y que nos permita orientar nuestra intervención social. Así, tomaremos como horizonte la ciudadanía cosmopolita que plantea Adela Cortina, y observaremos que se nos plantea un largo camino de preguntas a la hora de materializar este discurso en nuestra realidad de intervención social.

PALABRAS CLAVE:

Ciudadanía, Ética, Trabajo Social, diálogo, globalización.

ABSTRACT:

If we try to position in the fight for the creation of alternative forms of sociableness the dominant ones (vertical, authoritarian or undemocratic companies) that they neither support they do not even respect the differences, we must promote a rebellious citizenship and unconformist. This is, citizens who denounce, but that also they announce, citizen solidary and participative. Citizens who, as social workers, must take responsibility socially and intellectually of articulating a response that denounces the supremacy of the economic power on the basis of the human dignity, announcing a speech that should stimulate the reflection of the construction of the citizenship from the dialog to interdiscipline, to defend a world citizenship, that is to say, a cosmopolitan, not neoliberal citizenship.

For it we will establish a dialog to interdiscipline between the Social Work and the Ethics, which helps us to think the citizenship, and that allows us to orientate our social intervention. This way, we will take as a horizon the cosmopolitan citizenship that Adela Cortina raises, and will observe that a long way of questions appears us at the moment of materializing this speech in our reality of social intervention.

KEY WORDS:

Citizenship, Ethics, Social Work, dialog and globalization.

1. INTRODUCCIÓN

Respectar a cidadanía dende o traballo social pasa por recoñecer a importancia e validez que esta ten para a profesión. Nora Aquín (2000) expresa que, se ben a categoría de cidadanía foi ignorada nos últimos anos pola profesión, está estreitamente ligada a súa historia. O tema recobrou interese no marco do enfraquecemento do Estado de Benestar, que ameaza os dereitos sociais e pon en cuestión o exercicio da cidadanía plena. Ademais, o marco das políticas neoliberais ameaza cun desprazamento da fundación da acción, dende a perspectiva de dereitos e responsabilidades, cara á perspectiva da neofilantropía. “Construir cidadanía para el Trabajo Social debería significar un abordaje que cree situaciones concretas de desarrollo de la conciencia cívica, en su doble acepción de derechos y responsabilidades” (Aquín, 1998, p. 15).

Por este motivo realízase o presente traballo, baixo o interese de expor a necesidade de revisar, dende o traballo social, a construción da cidadanía, coñecendo posturas alternativas e críticas, así como a percepción da súa importancia e a sensación de carencia formativa ao respecto. É certo que, ao longo da historia, o traballo social e a construción da cidadanía estiveron relacionados arredor do rol e as posibilidades que teñen para contribuír ao benestar da sociedade, a través da promoción e defensa dos dereitos humanos. Pero, á hora de abordar esta cuestión, é indispensable definir a ideoloxía e a epistemoloxía coa que se entende a realidade social, porque como observaremos, a súa elección modificará a súa construción, incluso perpetuando que non se constrúa de acordo con paradigmas obxectivos e neutros. Ademais, baixo o actual contexto de predominio dos procesos estruturais de desigualdade e exclusión social, provocados pola globalización neoliberal, xérase unha noción de cidadanía precaria e individualista (Durant Ponte, 2010) ou incluso en crise, como afirma Vilas (2002). O que se traduce nun Estado de excepción que adopta actitudes clientelistas ante a vulnerabilidade social, risco social e/ou exclusión social. Polo tanto, o anteriormente mencionado aféctalles ás posibilidades, modo e maneiras de construír cidadanía e fortalecela dende o traballo social.

Con este traballo pretenderase impulsar, polo menos, a reflexión, a construción de argumentos e a posibilidade de poñer no espazo público como discurso referente á construción da cidadanía dende o traballo social. Para isto, apostaremos por un diálogo interdisciplinario entre o traballo social e a ética, que nos axuda a pensar a cidadanía, e que nos permita orientar a nosa intervención social. Así, tomaremos como horizonte cara ao que mirar a cidadanía cosmopolita que expón Adela Cortina, e observaremos como se nos presentará un longo camiño de preguntas á hora de materializar este discurso na nosa realidade de intervención social. Por esta razón, será fundamental proseguir co debate que propoñeremos, que permita levar a opinión cidadá ao espazo público e fortalecer así a súa presenza e a súa lexitimidade no traballo social para a construción da cidadanía. Só así poderemos emprender o camiño para derribar fronteiras que permitan respectar

as diferenzas, adquirindo o papel de representación e de defensa ante o neoliberalismo e a neofilantropía.

O tema central do presente traballo consistirá en realizar unha revisión teórica crítica da importancia de construír e fortalecer a cidadanía dende o traballo social, pero para iso teremos que definir que tipo de cidadanía queremos construír e dende que postura ideolóxica e epistemolóxica, para denunciar cales son as dificultades da súa construción e anunciar unha proposta que mellore a intervención social para coa cidadanía.

1.1 APROXIMACIÓN Á CIDADANÍA

1.1.1 Introducción á traxectoria histórica do concepto de cidadanía.

O significado, función e validez do concepto de cidadanía non deixou de variar historicamente nas diferentes sociedades. Para poder definir que tipo de cidadanía queremos construír, debemos volver a nosa mirada ás súas orixes históricas, e coñecer a grandes trazos como se foi desenvolvendo o concepto ao longo da historia. Segundo Miralles (2009), a época da Grecia Clásica representa dous modelos principais do desenvolvemento de cidadanía: o modelo ateniense e o modelo espartano. Respecto do primeiro modelo, convén recordar que Atenas, organizada arredor a unha *polis* (cidades-Estado), rexíase por un sistema democrático onde a cidadanía se exercía de forma directa (S.V a.C.), que recoñecía que o poder residía no pobo. Pero era unha democracia restrinxida¹, xa que só unha parte reducida da poboación tiña este poder de deliberación, discusión e voto ante as decisións da Asemblea Soberana (Adrados, 1998). O modelo espartano, cuxo artífice foi Licurgo (S. VIII a.C.), adoptou unha política de conquistas que converteu as virtudes militares no verdadeiro estatus de cidadanía. Baseábase na opresión e na elite militar, cuxas tarefas eran de goberno e defensa da *polis*, considerando que cidadanía e traballo manual eran cousas incompatibles e que nada estaba por enriba da *areté* (virtude) desta disciplina guerreira (León, 2000).

Platón e o seu discípulo Aristóteles² desenvolveron estudos sobre estes dous modelos e sobre a condición da cidadanía. Ambos compartían que o modelo espartano era digno de eloxio³ pola súa estabilidade e sentido da orde. Dende a concepción platónica establecíase unha división da cidadanía en tres clases, a diferenza de Esparta (Vázquez, 1978): os gobernantes, os gardiáns e os produtores. Para Aristóteles, o modelo espartano estaba lonxe da igualdade que postulaba, argumentando que o home e un *zoon politikón*,

¹ Considerábanse cidadáns os varóns maiores de 18 anos, excluídos aos *metecos* (estranxeiros), as mulleres e os *douloi* (os escravos).

² Convén recordar que para os dous autores non hai unha distinción entre individuo/*polis* ou ética-política.

³ Non pola súa brutalidade (consideraba a *Krypteria*, o programa de adestramento militar, ofensiva).

un animal cívico ou político, que necesita da ética e da política como única vía para poder coñecer e desenvolver a virtude cidadá, relacionada co uso da educación co fin de xerar bos cidadáns⁴ (Heater e Ribera, 2007).

Dando un salto na historia, o modelo de cidadanía que se orixina en Roma, a diferenza de Atenas e Esparta, concentrábase nun reducido grupo de suxeitos, pero tras a súa crecente expansión ata converterse nun imperio “mundial”, a concesión legislativa da cidadanía a poboacións estranxeiras foi adquirindo maior relevancia. Ata que, coa promulgación da Constitución antoniana (212 d.C.), concedeuse a cidadanía romana a practicamente todos os habitantes libres do Imperio, converténdose nunha *patria communis* (Santos e Javier, 2007). No ano 476 prodúcese a caída do Imperio romano, dando paso á Idade Media, onde a estrutura xerárquica adoptada pola Igrexa (Vázquez, 1978), predispoñía a que fose unha cidadanía obediente, ligada a un poder espiritual indiscutible en toda a vida cultural, cun baixo nivel de participación no espazo público. A finais da Idade Media, no norte de Italia organizáronse unha serie de cidades-Estado independentes, desvinculadas dos Estados pontificios e dos modelos xerárquicos, que chegaron a adoptar réximes republicanos. Pouco despois, xurdiu nos seus dominios o Renacemento, e os criterios para conceder o estatus de cidadanía baseábanse en posuír algunha propiedade na cidade correspondente. O modelo era de democracia directa e os cidadáns tiñan a posibilidade de elixir os membros da asemblea e dos consellos que estruturaban o Estado (Rincón, 2011).

No S. XVIII prodúcese un cambio drástico, onde a herdanza da Ilustración foi clave para o recoñecemento da democracia e das loitas sociais. Neste contexto histórico, hai dúas revolucións clave, a Americana e a Francesa, que van a asentar as bases para desenvolver a historia do pensamento da cidadanía dende a contemporaneidade. Dende a perspectiva liberal e coa Declaración da Independencia de EUA (1776), dábase unha decisiva importancia aos dereitos civís ao alcance de todos (excepto escravos e mulleres), dereitos que emanaban dos suxeitos e non do Estado, aínda que si lle correspondese a este que puidesen ser gozados. Dende a perspectiva republicana e coa Declaración Francesa dos Dereitos do Home e do Cidadá⁵ (1789), tómase como eixe o modelo político de soberanía popular (máis encamiñado á representatividade), e promúlganse dereitos civís e políticos. Entre os pensadores que máis influíron nesta revolución, destacan Emmanuel Joseph Sieyés e Maximilieu Robespierre, facendo distincións entre a cidadanía acti-

⁴ O obxectivo superior de todos os cidadáns, segundo este pensador, debe ser a seguridade da *polis*, e aqueles que se desentendan do público e se preocupen só do seu interese persoal consideraranse idiotas (*idios*), admitindo a existencia de bos e malos cidadáns. Tanto é así, que establece por natureza que as mulleres e os escravos non entran na categoría de cidadáns.

⁵ Ao longo da historia as mulleres estiveron excluídas da condición de cidadanía. Foron diferentes iniciativas as que abriron o camiño para cambiar esta situación, como a de Mary Wollstonecraft, que escribe a súa obra *Vinculación de los derechos de la mujer* (1792), argumentando que as mulleres non son por natureza inferiores aos homes, senón polo trato e a educación que reciben, reclamando o trato igual como seres racionais. E Olympe de Gouges, autora da *Declaración de los Derechos de la Mujer y de la Ciudadana* (1791).

va e pasiva ou cidadanía xusta ou inxusta, caendo en dinámicas de exclusión⁶ (Heater e Rivera, 2007).

Finalmente, como vimos, o concepto de cidadanía existiu dende a Grecia Clásica, se ben non e ata o S. XVIII, xunto co auxe da modernidade, cando se contextualiza, ou ben como unha corrente liberal ou como comunitarista. Así, comezou a identificarse cidadanía co proceso de construción da nación, idea inconclusa, porque a pertenza non está necesariamente asociada coa nación, senón con etnias, relixións, e con diversos grupos sociais, o que derivará en constantes tensións entre identidade e cidadanía ata a actualidade (Zapata, 2002). No seguinte apartado, continuaremos con este percorrido histórico ata a nosa actualidade, identificando agora teorías que nos axuden a entender a cidadanía e a pensar no presente.

1.1.2 Que significa cidadanía? Pensando no presente.

Segundo Durant Ponte (2010), a cidadanía e un conxunto de dereitos e obrigas dos cidadáns e do Estado, dereitos inherentes á cidadanía que teñen un orixe social, e que se expresan na necesidade de regular e ordenar as relacións sociais e políticas. Así, estas relacións implican necesariamente un compromiso e/ou consenso, e dicir, un contrato social que lexitime a construción da cidadanía e o seu orde, enmarcada nun sistema normativo e institucional (Zapata-Barrero, 2001; Chauví, 2000). Esa orixe social encóntrase na *Teoría do contrato social*⁷ onde, a grandes trazos, o estado de natureza evidenciaba unha noción do social como loita entre débiles e fortes. Para facer cesar ese estado de vida ameazador e ameazado, os humanos deciden pasar a unha sociedade civil, isto e, ao Estado civil. Crean así o poder político e as leis por medio do contrato social, polo cal os individuos renuncian á liberdade natural e deciden traspasar a un terceiro (o soberano) os bens, riquezas e armas, entendido como poder para crear e aplicar leis, volvéndose autoridade política (Chauví, 2000). E sobre a hexemonía do contrato baseado no intercambio igual, o beneficio mutuo, o egoísmo, a racionalidade, a masculinidade e a reputación moral que se construíra, vértébrase a concepción de sociedade civil⁸ (Fraser e Gordon, 1992).

⁶ Emmanuel Joseph Sieyès fai unha distinción entre os dereitos civís entendidos como unha “cidadanía pasiva” e ao alcance de todos e os dereitos políticos, “cidadanía activa” que pertence a un reducido número de persoas (nin mulleres nin persoas que non dispuxeran dunha capacidade económica para optar ao voto). E Maximilieu Robespierre, diferenciaba a virtude cidadá entre: os “politicamente xustos”, os verdadeiros cidadáns, e os “politicamente inxustos”. A consecuencia diso era que os que carecían de virtude deberían ser conducidos a ela pola forza.

⁷ En relación coa proposta contractualista representada principalmente por Hobbes, Locke e Rousseau, convén recordar que existen diferenzas, das que non nos ocupamos neste traballo por limitacións formais.

⁸ Segundo Cortina (2003), esta sociedade civil que se asenta no contrato social, tratábase dun lugar de “egoístas” en conflito que utilizaba as leis como instrumento para o seu propio beneficio. O cal, baixo o punto de vista da filósofa, é imposible que sexa universal.

Na Europa occidental de mediados do século XVIII, prodúcese o auxe do capitalismo industrial competitivo (Netto, 2003), onde coexistían unha orde política que avogaba polo recoñecemento de dereitos civís e unha orde económica que xeraba miseria e desmoralización. Baixo este contexto, a referencia máis significativa para pensar cidadanía son as achegas de T.H. Marshall. Seguindo a Marshall e Bottomore, (1998) a cidadanía asóciase co desenvolvemento da nación e da democracia como un vínculo outorgado ao Estado, unha forma de afirmación social, de delimitación do espazo do exercicio da autoridade e da participación na xestión dos asuntos públicos. Así, Marshall describe un proceso evolutivo do concepto de cidadanía, onde establece unha sucesión diacrónica da súa descomposición en tres elementos (o civil, o político e o social), que se estenden ao longo de tres séculos de historia. O elemento civil (S. XVIII) componse dos dereitos necesarios para a liberdade individual, é dicir, de todo aquilo que define a liberdade da persoa, de expresión, de pensamento e relixión, dereito á propiedade, a establecer contratos válidos e dereito á xustiza. Polo elemento político (S. XIX), entende o dereito a participar no exercicio do poder político como membro dun corpo investido de autoridade política, ou como elector dos seus membros. E por último, o elemento social (S. XX), que abarca todo un imaxinario, dende o dereito á seguridade e un mínimo de benestar económico, ata o de compartir plenamente a herdanza social e vivir a vida dun ser civilizado conforme aos estándares predominantes da sociedade.

Baixo esta teorización, a necesidade de universalizar a cidadanía seguía estando presente, porque as contradicións do capitalismo puñan de manifesto que o simple recoñecemento de dereitos non era suficiente para garantir que unha sociedade fose xusta. As claves das sociedades con democracias liberais eran o individualismo hedonista (converténdoo na ética, a lóxica e na cultura da nosa sociedade) e o individualismo posesivo (convicción de que cada un é dono das súas facultades e do produto das súas facultades, sen deber por iso nada á sociedade), o que provoca que a civilidade quede socavada (Cortina, 2003).

No século XX, comezou a reflexionarse a idea de xustiza compartida como posible antidoto a este individualismo. O primeiro foi o filósofo estadounidense Jonh Rawls, coa súa obra *Teoría de la Justicia* (1941). Continuando coa teoría do contrato social (Zapata, 2001), este autor pensa a cidadanía en base a unha idea de xustiza como fin último compartido e aceptado, para lograr así a estabilidade social. E dicir, para que unha sociedade sexa ordenada e estea afastada de conflitos, require de unha concepción pública de xustiza e da creación de escenarios públicos necesarios para que os cidadáns debatan as súas ideas do ben. Así, baixo correntes liberais, esta concepción de cidadanía seguía sendo individualista, circunscrita a un estatus xurídico, pero nesta ocasión, dando entrada a un individualismo universal sustentado no recoñecemento de dereitos (Vargas, Grajales, Salgado e Respreto, 2007).

Agora ben, dende este individualismo universalista, xorde un conflito co sentimento de pertenza, onde podemos destacar dúas correntes principais opostas que pensan a cidadanía (como xa iniciabamos no apartado anterior) e que configuraron a nosa máis recente historia sociopolítica: a liberal e a comunitarista. A liberal, cuxo precursor foi Locke e o seu principal representante é o mencionado John Rawls, caracterízase pola institucionalización dos dereitos baixo principios de liberdade e individualismo. Se ben recoñece a existencia de deberes, privilexia os dereitos individuais, defendendo un Estado neutral e instrumental, que permite a liberdade da vontade soberana dos individuos, pero sen interferir (Rincón, 2011). Por outro lado, o comunitarista, cuxo principal representante é Charles Taylor, parte de criticar o liberalismo por concibir o individuo como ser abstracto, sen raíces, descontextualizado e homoxéneo. Polo contrario, recoñece no ser humano ademais de dimensións políticas e económicas, as súas identidades, intereses, ideais, principios e valores. Resalta o comunitario baixo a lealdade ao grupo, porque a pertenza a el implica a primacía do ben comunitario, o que supoñería, segundo este pensador, civildade e autocontrol (Rodríguez, 2010). Estas dúas grandes correntes, liberalismo e comunitarismo, derivaron en múltiples enfoques ideolóxicos á hora de definir a cidadanía.

Dende finais da Segunda Guerra Mundial, en Europa occidental implántase e consolídase de forma progresiva o Estado de Benestar (Santos, 2012), baseado na teoría economista Keysiana e os informes de Beveridge (1942-1944). Producíase o recoñecemento xurídico e a institucionalización dos dereitos económicos e sociais, creando así políticas públicas tendentes a regular os desequilibrios sociais, fomentar a igualdade, distribuír a riqueza e manter a cohesión social e, por tanto, estendendo o ideal de cidadanía a toda a poboación, polo menos como obxectivo. Para corrixir e responsabilizarse da seguridade material dos cidadáns ante os riscos do mercado, establece: servizos básicos en materia de educación, sanidade, vivenda ou servizos sociais, que o mercado non prové; protección da renda, a través de prestacións sociais en efectivo, en situacións de enfermidade, xubilación, desemprego, viuvez ou orfandade; e garantía dun mínimo de subsistencia mediante as prestacións asistenciais (Rubio, 2003).

Pero, durante as décadas dos anos 1980 e 1990 prodúcese un cambio caracterizado polo paso do capitalismo eminentemente nacional e regulado polo Estado, ao capitalismo neoliberal (Aguiló, 2008). Debido á existencia de crises cíclicas do capitalismo, a fase keysiana empezou a ter problemas para garantir e manter o benestar da poboación. Así, baixo o contexto da Guerra Fría, Ronald Reagan (1981), en EUA, e a primeira ministra, Margaret Thatcher (1979), no Reino Unido, despregan con man de ferro o seu proxecto ideolóxico ofensivo, o neoliberalismo, co obxectivo de socavar o Estado de Benestar, desestabilizar o bloque socialista e converter esta corrente na nova doutrina económica e orientación política mundial (Peláez, 1996).

A pesar de que á orixe do neoliberalismo contribuísen varios feitos⁹, as consecuencias do modelo económico neoliberal global son tanxibles directamente na cidadanía, principalmente no mundo do traballo. Este deixa de ser un factor de inclusión xerarquizado, para converterse nun factor máis de exclusión, xa que se produce unha ruptura do pacto social entre capital e traballo. O binomio ciencia-tecnoloxía suple os traballadores e traballadoras e expúlsoas do proceso altamente produtivo, co que quedan relegados a ser un vixilante ou vixilanta do proceso (Durant Ponte, 2010). Ademais prodúcese unha erosión dos dereitos laborais individuais e colectivos dos traballadores e traballadoras baixo unha lexislación desreguladora, con políticas de contratación flexible, precaria e temporal, que expoñen á cidadanía ao risco e a vulnerabilidade social (Aguiló, 2008).

Outra característica do modelo neoliberal é a globalización do modelo. Globalízase a produción e a política, o que supón a paulatina perda de soberanía e poder político das nacións-Estado, a favor dos organismos internacionais (Claramunt, 2015; Montaña, 1996). Desta forma, ponse en marcha un mecanismo de desregularización estatal, liberación dos mercados nacionais e privatización dos servizos sociais públicos. Encontrámonos, segundo Ramos y Esteban (2010), ante importantes recortes dos dereitos económicos, sociais e culturais, a privatización das axudas sociais e de espazos públicos, e por tanto, ante unha drástica redución do gasto público en xeral. Pero tamén, ante unha diminución do presuposto das políticas públicas en particular, tendo consecuencias directas para o traballo social tal e como analizaremos máis adiante. Todas estas ideas aséntanse en dous fenómenos principais, como son a implementación para si da lexitimidade exclusiva ao saber científico na xestión das necesidades humanas, o que se acabou chamando o *pensamento único*¹⁰ e a ruptura do contrato social, co que xorde unha forma nova, o contrato social neoliberal (Mollis, 2003; Casadevante, Ramos e Ortega, 2009). Trátase dun contrato individualista, baixo un Estado que se limita a garantir os efectos xurídicos punitivos permanentes, no caso de incumprimento do pactado por algunha das partes. Pero sen examinar o seu contido, caracterizado por despojar do seu estatus de cidadanía a moitas persoas, empurrándoos a novos, múltiples e violentos estados de natureza insertos na sociedade.

Segundo Cortina (2003), baixo este contexto, é necesario reclamar que a sociedade civil asuma o seu protagonismo, fomentando as redes sociais, e polo tanto, o capital social. Para esta autora, a sociedade civil componse de tres sectores principalmente: o sector político (responsable de garantir mínimos de xustiza), o sector económico (cunha responsabilidade social debe ser contraria ao neoliberalismo, preocupado só polo crecemento) e o sector social (responsable da tarefa de denuncia, proposta e actuación nas

⁹ Esta manobra política desenvolveuse baixo diversos fenómenos como a caída do Muro de Berlín (1989), a disolución da URSS (1991), o Tratado de Maastricht (1992) ou a vitoria de George W. Bush nas eleccións presidenciais estadounidenses (2000) (Aguiló, 2012).

¹⁰ Maximizar o seu particular beneficio e apelar á caridade para quen non alcanza o estatus desexado dentro do contrato social (Fraser e Gordon, 1992).

asociacións profesionais). Cada un deles debe cumprir as súas tarefas, e só así podemos pensar nunha cidadanía auténtica.

1.1.3 Cara ao horizonte dunha cidadanía cosmopolita.

Esta introdución da traxectoria histórica do concepto de cidadanía mostrou-nos diversas teorías sobre a cidadanía e a súa complexidade, as cales poñen o foco de atención nalgunha das dimensións que a definen. Dende unha perspectiva semántica, historicamente o concepto de cidadanía vén expresando unha noción de exclusión, connotando constantemente un privilexio e un límite social, ético, político e económico fronte a persoas non incluídas dentro dese alcance semántico (Zapata-Barrero, 2001). Ademais, coa intensificación dos procesos de globalización, este concepto de cidadanía ligado a Estado-nación foi cambiando. As fronteiras entre os asuntos locais e globais son cada vez máis difusas, co que se produce unha expansión das actividades sociais, políticas e económicas que superan as fronteiras estatais, rexionais e continentais. Deste modo, un acontecemento pode ocasionar un profundo impacto en rexións distintas do planeta e, ao mesmo tempo, accións locais poden ter enormes consecuencias globais. Así, configúrase unha nova noción de cidadanía que transcende fronteiras dos Estados e goza dun alcance internacional (Silveira, 2000).

Por este motivo, cremos necesario destacar un modelo de cidadanía que favoreza o diálogo entre dúas disciplinas como a Ética e o Traballo Social, que nos axude a pensar e entender a cidadanía, para despois poder fortalecer a súa construción dende a intervención social. Un modelo que postule ideais universais, inclusivos e potenciadores da dignidade humana, que se afasten da exclusión, desigualdade, segregación e/ou discriminación de sectores da poboación que non alcanzan ou son expulsados do estatus de cidadanía, outorgado por poderes e intereses dominantes. Este modelo, podería ser o *modelo de cidadanía baseado no cosmopolitismo cívico*¹¹, representado por Adela Cortina (1997). Convén recordar para entender a súa proposta que a súa teoría se instala na liña kantiana e no imperativo categórico. “*El hombre, y en general todo ser racional, existe como fin en sí mismo, no solo como un medio*” e “*Obra de tal modo que la máxima de tu voluntad siempre pueda valer al mismo tiempo como principio de una legislación universal*”. Ademais, publica *Ética Mínima* (1986) onde mantén que as sociedades pluralistas (onde xa non existe un monismo moral) presentan dous preceptos: as diferenzas (“Ética de Máximos”) e os deberes (“Ética de Mínimos”). Así,

¹¹ Na actualidade, ademais de Adela Cortina, unha das principais exposicións do cosmopolitismo é o que defende Martha Nussbaum. A grandes trazos, baséase en que o sentimento ou afecto cosmopolita cara ao xénero humano constitúe a nosa lealdade, razoada e razoable, rexeitando conceptos como o nacionalismo ou o etnocentrismo. Ambas intentan achegar principios de xustiza e de pertenza, establecendo mínimos de unha comunidade moral que poidan converterse en máximos. No caso de Nussbaum propón corrixir o contrato social por medio das capacidades humanas, e dicir, unha doutrina política acerca dos dereitos básicos. Ambas coinciden en que é fundamental unha educación cosmopolita para emprender o camiño cara á xustiza e ao respecto das diferenzas (Nussbaum, 2007).

a ética de máximos trata das diferentes concepcións de vida feliz, de boa vida, deferentes éticas substancialistas non universais, que deben buscar principios que as universalicen, rexida pola ética de mínimos. Esta ética de mínimos e máximos artículase arredor da xustiza, o respecto aos dereitos humanos e aos valores de liberdade, igualdade, solidariedade, baixo unha actitude dialóxica (Cortina, 1994).

Deste modo, a súa proposta consiste nun proxecto común do ideal de cidadanía global e cosmopolita e expresa a necesidade de facer extensivos ao conxunto da humanidade os dereitos e deberes recoñecidos polos Estados democráticos. A asunción dos obxectivos e as responsabilidades cidadás, non adoitan ir máis aló dos que se expoñen nos grupos sociais aos que pertencemos, esquecendo o vínculo que une a todas as persoas, o xénero humano. Por iso, esta autora reivindica a necesidade de universalizar a cidadanía e aprender a convivir nun contexto xusto, abandonando ideais de cidadanía dunha comunidade política egoísta, e desexando participar nunha comunidade xusta. Esta cidadanía cosmopolita global expresa todo o potencial universalizador dos valores da igualdade, dignidade e da liberdade de todos os seres humanos e abre a posibilidade dunha ética mundial.

Polo tanto, o concepto “auténtico” de cidadanía para a citada autora, baséase en que “la idea de ciudadanía siempre va más allá del individualismo. El ciudadano no es un individuo. El ciudadano es alguien que es con otros, y esos otros son sus iguales en el seno de la ciudad, y la ciudad hay que hacerla conjuntamente” (Cortina, 2003, p. 17). E, segundo a filósofa, para chegar a unha cidadanía auténtica, é necesario ir cubrindo distintas dimensións, intentando non deixar ningunha sen abordar. A primeira delas sería a dimensión de cidadanía legal, é dicir, alguén é legalmente cidadán ou cidadá cando a súa comunidade política se compromete a protexer os seus dereitos, sobre todo os de primeira xeración (liberdades civís e políticas, pero tamén o dereito de participación cidadá). A segunda dimensión sería a cidadanía política, que é a de quen pode participar na toma de decisións cos seus concidadáns, volvéndose fundamental a fusión entre ambas, porque non é só cidadán ou cidadá o/a que ten un documento que o identifica, senón tamén aquel que participa. A terceira dimensión sería a cidadanía social, entendida como aquela que ve protexidos os seus dereitos de primeira xeración, pero tamén de segunda (como anunciabamos a través de Marsahall e a súa descomposición da cidadanía). Pero segundo Cortina, non deben ser protexidos estes dereitos en cada comunidade política, senón a través dun horizonte cosmopolita, que fusione principios de xustiza e de pertenza a través de mínimos éticos de humanidade. A cuarta dimensión sería a cidadanía económica. E necesario ter unha actitude activa ante a economía, non só orientando o consumo senón tamén a produción, porque de non ser así, seguiremos sendo súbditos e súbditas e vasalos e vasalas da produción económica. A quinta dimensión trátase da cidadanía civil, onde esta autora, como xa mencionabamos con anterioridade, destaca que é fundamental fortalecer as redes sociais para que se fagan presentes na opinión pública,

a través de asociacións profesionais¹². Por último, a cidadanía intercultural e cosmopolita. Cortina pon de manifesto que a cultura dominante xera cidadáns de primeira e cidadáns de segunda, é dicir, un trato diferencial entre os cidadáns dunha mesma comunidade, provocado polo presente multiculturalismo. E como poderemos non deixar ningunha destas dimensións sen cubrir? Segundo a filósofa Cortina (1997), pondo como horizonte unha cidadanía cosmopolita por medio da globalización, pero non neoliberal. Para que a súa proposta se materialice, é imprescindible xerar cidadanía comprometida coa comunidade, tomando como base valores como: a liberdade (non só entendida como independencia, senón como autonomía e participación), a igualdade (de oportunidades, ante a lei, de bens primarios, de recursos, de capacidades ou na satisfacción de necesidades), a solidariedade, entendida como “lúcida-razón y diligente-amor” (Cortina, 2003, p. 22), é dicir, un carácter ou actitude cos outros e non como caridade ou filantropía. E por último, respecto mutuo e diálogo (tolerancia e diálogo para resolver os conflitos e as diferenzas).

En definitiva, este podería ser o camiño para que o traballo social anuncie e constrúa unha cidadanía onde cada individuo sexa tratado como fin en si mesmo, que ten dignidade e non ten prezo, onde a economía e a política constrúanse dende a cidadanía.

1.2 TRABALLO SOCIAL E CIDADANÍA

A continuación, búscase desenvolver algunhas ideas xerais arredor do papel que a profesión de traballador ou traballadora social asumiu na construción de cidadanía, argumentando a súa relación e analizando os principais elementos teóricos que condicionan o *quefacer* profesional. Tal e como veremos, a ideoloxía hexemónica rexeita o discurso crítico e a construción de cidadanía, polo que debemos negar a neutralidade que postula e apostar por unha visión do traballo social guiada por un proxecto social inclusivo, xusto e democrático, que responda á promoción e gozo pleno dos dereitos humanos.

1.2.1 En que consiste a construción de cidadanía dende o traballo social?

A intervención social en traballo social caracterízase polos diferentes contextos de actuación constituídos polos traballadores e traballadoras sociais, nos cales, a reflexión crítica, enriquece a formación e a proxección disciplinar. Un dos compromisos do exercicio profesional, é coñecer a realidade social e reflexionar criticamente sobre ela, para non ser actores pasivos, simples executores das políticas sociais (Falla Ramírez, Gómez Contreras e

---

¹² Como observaremos máis adiante, este é un punto clave para o traballo social e a construción de cidadanía, onde poderíamos materializar este diálogo de unión entre estas dúas disciplinas, a través de ferramentas que nos sitúen na escena pública, representando a opinión cidadá.

Rodríguez, 2011). Por este motivo, o principal motor do presente traballo é recoñecer a importancia e a validez que o tema de cidadanía ten para a profesión.

Aquín (2000) expresa que, se ben a cidadanía foi ignorada pola profesión nos últimos anos, está estreitamente ligada a súa historia. Deste modo, cremos necesario apropiarse da historia que permita recoñecer a categoría de cidadanía como construción histórica-social e das diferentes nocións como produtos asociados a contextos e correntes de pensamento (Rincón, 2006). A categoría de cidadanía constitúese nun cimento central da intervención social e socioeducativa, tanto máis se temos en conta que a súa profesionalización vinculouse tradicionalmente ao desenvolvemento do estado de benestar e dos dereitos sociais. Desta forma, os dereitos sociais son concibidos como espazos de construción de suxeitos que se emancipan das limitacións básicas que impón a pobreza, e da dependencia de ser protexidos polas institucións estatais (Aquín, Acevedo e Rotondi, 2003). Estes dereitos sociais deben ser garantidos polo estado de benestar, e entre os medios a través dos cales interveñen encóntranse o servizo dos traballadores e traballadoras sociais (Offe, 1992). Os traballadores e traballadoras sociais contribúan así a facilitar o exercicio da cidadanía integrando accións e programas que atendan ao conxunto diversificado de dereitos, e asumen como compromiso ético-político, a xeración de lóxicas de acción colectiva baseadas no recoñecemento da diversidade e da tolerancia.

Por outro lado, as posibilidades de acción son amplas (micro ou macro, públicos ou privados) dado que a profesión interveñen en diferentes espazos de xeración de cidadanía (Rincón, 2006). Como práctica social, o traballo social é tanto unha práctica distributiva (intervén na repartición de valores de uso) como cultural (intervén na transformación ou reprodución de discursos que cimentan liñas de solidariedade ou benestar social). En definitiva, a acción profesional pode contribuír á emerxencia de novas subxectividades cara á construción de alternativas políticas democráticas fundamentais no exercicio de cidadanía (Aquín, 2000).

Na mesma liña, a finalidade do traballo social, de acordo coa súa definición¹³ e o código deontolóxico da profesión¹⁴, encóntrase arraigada nun conxunto de valores fundamentais, entre os que destacan os dereitos hu-

¹³ “El trabajo social es una profesión basada en la práctica y una disciplina académica que promueve el cambio y el desarrollo social, la cohesión social, y el fortalecimiento y la liberación de las personas. Los principios de la justicia social, los derechos humanos, la responsabilidad colectiva y el respeto a la diversidad son fundamentales para el trabajo social. Respaldada por las teorías del trabajo social, las ciencias sociales, las humanidades y los conocimientos indígenas, el trabajo social involucra a las personas y las estructuras para hacer frente a desafíos de la vida y aumentar el bienestar”. (International Federation of Social Workers, 2014)

¹⁴ Segundo o Código Deontolóxico de Traballo Social, “El Trabajo Social está fundado sobre valores individuales y universales de la dignidad humana, la libertad y la igualdad tal y como se contemplan en la Declaración de los Derechos Humanos, las instituciones democráticas y el Estado de Derecho. En ellos se basa la actuación profesional, por medio de la acentuación de los siguientes principios” (art. 7). Os principios básicos son a dignidade, a liberdade e a igualdade. (Consello Xeral de Traballo Social, 2012)

manos, a xustiza social, o respecto á diversidade e a participación activa. Valores ancorados na plena cidadanía, é dicir, mediante o compromiso coa consolidación e aplicación dos dereitos e liberdades individuais, sociais e políticas (Pastor, 2010). Tal e así que dous das competencias xerais e explícitas do título de grao son “participar en la formulación de Políticas Públicas y contribuir a la ciudadanía activa mediante el empoderamiento y la garantía de los derechos sociales” (ANECA, 2005, p.111). Ambas, xunto coa competencia de intervir en situacións sociais, teñen o fin último de constituír e integrar unha sociedade cohesionada, desenvolvendo a calidade de vida e o benestar social. Tanto no Libro branco (ANECA, 2005) como nos criterios para o deseño de plans de estudo de títulos de Grao en Traballo Social, fórmase o perfil profesional e as capacidades necesarias para o seu adecuado desempeño. Entre elas, encóntranse a de “contribuir a la ciudadanía activa mediante el empowerment y la garantía de los derechos humanos y sociales” (Miranda, 2007, p.7).

Agora ben, atendendo ás diferentes miradas epistemolóxicas e ideolóxicas, deterémonos nas diferentes concepcións profesionais para pensar na cidadanía e na súa construción. Botando a vista atrás, para o traballo social, un dos seus principais legados como profesión, é a corrente de pensamento positivista co seu suposto carácter de neutralidade que debe asumir (Montes, 2006; Morera Guillén, 2016; Montañó, 2000). Así, esta corrente impregnou as definicións dos nosos obxectivos, principios e fins profesionais, dándolle ao traballo social o papel de “axustador e adaptador social”, podendo intervir nas manifestacións perversas da cuestión social, pero sen cuestionar a necesidade de transformar estruturalmente as condicións que a xeraban (Rangel, 2004). En palabras de Castel (1997), a cuestión social busca conceptualizar os conflitos que poidan chegar a agretar a cohesión social, atendendo sobre todo á posición dos individuos en relación ás estruturas económicas e sociais e relacionando esta coas desigualdades económicas xeradoras de pobreza e exclusión. Esta postura, defendida por diversos autores (Carballeda, 2008; Cortazzo, 1998; Rosanvallon, 1995), leva implícita a idea conservadora de que as problemáticas son atemporais, evitando a análise marxista da loita de clases e centrándose na idea de que os conflitos son comúns a todas as sociedades e veñen derivados da existencia de mecanismos que buscan a integración dos seus membros. Ao entender a cuestión social como cohesión limitando o alcance dos seus conflitos, centran os seus estudos nos sectores de poboación en desvantaxe, os “inútiles para el mundo” (Castel, 1997, p. 75), que supón a visualización máis plausible das incongruencias sociais, non tendo cabida por tanto a cidadanía. En suma, o traballo social foi sometido, dentro das ciencias sociais, a certas prácticas excluíntes, consideradas naturais e ante unha literatura de resistencia onde a disciplina construíu un corpo de coñecementos ao redor da axuda e a caridade (Molina, 2002).

A mediados dos anos 60 do S. XX, prodúcese o movemento de reconceptualización, proceso que constituíe o primeiro gran cuestionamento do traballo social clásico, a partir do rexeitamento ao contido asistencial e adaptado da profesión, pasando á negación das prácticas de caridade e ai-

deolóxicas para promover un novo traballo social ao servizo das persoas oprimidas e dominadas, comprometéndose cos procesos de transformación social (Aylwin, 1999; Vázquez Aguado, 1999). Pese a todo, hoxe en día segue manténdose un debate entre o concepto clásico e as novas posturas, dando lugar a diferentes propostas de intervención social (Netto, 2005).

Así, a posición será diferencial dependendo da concepción de identidade mediante a cal lle deamos sentido á realidade social. Por este motivo, é necesario mostrar os grandes paradigmas do traballo social, onde nos encontramos con dous grandes eixes antagónicos na súa análise social: consenso vs conflito e obxectivismo vs subxectivismo (Burrell e Morgan, 2017; Longa, 2009). Seguindo a Ritzer (1993), as teorías do consenso consideran que as normas e os valores comúns son fundamentais para a sociedade, porque presupoñen que a orde social se basea nun acordo tácito e que o cambio social se producirá de forma lenta e ordenada. Polo contrario, as teorías do conflito subliñan o dominio duns grupos sociais sobre outros, o que presupón que a orde social se basea na manipulación e o control dos grupos dominantes, polo que o cambio social se produce de forma rápida e desordenada a medida que os grupos subordinados vencen os grupos dominantes. Por outro lado, seguindo a Rivero e Martínez (2016), o obxectivismo propónse establecer regularidades obxectivas, é dicir, estruturas, leis, sistemas de relacións, entre outros. Polo contrario, o subxectivismo reduce o contido do mundo social ás representacións que del teñen os actores sociais.

A diversidade de posturas (obxectivo/consenso vs subxectiva/conflito) confirma a presenza dun universo profesional heteroxéneo, que reclama o entendemento de medidas aclaratorias, que permitan desterrar a suposta neutralidade que, con frecuencia, se instala no traballo social. Porque o traballo social non pode apostar por calquera tipo de cidadanía, especialmente se esta supón a eliminación de dereitos sociais ou “descidadanización” (Vélez Respreto, 2011). Nesta orde de ideas é necesario abordar o tema da construción da cidadanía para intentar encontrar unha claridade conceptual que permita acercarnos a establecer mínimos reguladores da acción. Nun universo profesional acosado polos cambios e as desigualdades, a acción social contextualizada, crítica, argumentada, a defensa dos dereitos humanos e a construción da cidadanía son fundamentais. Isto significa que non existe unha receita, pois a intervención social comprometida coa construción da cidadanía é unha interpelación política que convoca a entender as persoas cidadás como autónomas, donas do seu pasado, presente e futuro, aínda que nun contexto cheo de obstáculos (Melano, 2007). Esta idea vén xustificar e darlle sentido á necesidade de dialogar interprofesionalmente (neste caso, entre o traballo social e a ética), como desenvolveremos máis adiante.

1.2.2 Globalización neoliberal, cidadanía e traballo social.

Unha proposta de cidadanía para o momento actual implica recoñecer a complexidade das sociedades contemporáneas e os novos retos que alí se

derivan para o exercicio da cidadanía (Rincón, 2011). Ademais, como viñamos analizando, o traballo social non é unha profesión homoxénea nin allea aos condicionamentos e intereses sociais e económicos que se presentan na sociedade. Se nos situamos baixo un traballo social crítico, político, promotor do cambio e desenmascarador das inxustizas, é necesario denunciar as dificultades de construír cidadanía dende o traballo social, baixo o actual contexto de globalización neoliberal, que repercute no exercicio pleno de cidadanía. A grandes trazos, implantouse unha cultura económica que privilexia o privado sobre o público, o individual sobre o colectivo, e o beneficio persoal sobre a sociedade social (Hopenhayn, 2010). Neste contexto, predomina o camiño cara un Estado suxeito á mínima intervención, unha forza de traballo de libre contratación desregulada, o clientelismo substituindo ao dereito e unha noción de cidadanía precaria e individualista, baixo un estatus xurídico de dereitos (Durant Ponte, 2010). O cal trae como consecuencia o debilitamento da sociedade, dos vínculos sociais de integración, porque se desenvolve unha ampla liberdade para as minorías privilexiadas e onde se incrementa a inseguridade para a maioría dos seres humanos, especialmente para os que só poden ofrecer a súa man de obra, ou que pola idade ou a incapacidade non poden acceder ao mercado de traballo. En definitiva, a globalización neoliberal provocou profundas desigualdades, exclusión e incerteza á cidadanía respecto do futuro (Dulce, 2009; Ramos e Esteban, 2010), encerrados na supervivencia cotiá do presente.

Baixo este estado de incerteza permanente, tanto para a cidadanía como para o traballo social, podemos destacar dúas grandes consecuencias que dificultan a súa construción no contexto de globalización neoliberal, como son o proceso de desprofesionalización do traballo social e a xerencia social imposta á disciplina. Benito e Chinchilla (2005) falan sobre o proceso tendente de desprofesionalización, que consiste en descualificar de forma premeditada o rango e competencia que caracteriza á profesión. A través da flexibilización das condicións laborais, converten ao traballo profesional nun produto de máquina: quen o produza de forma máis barata, coa maior cantidade de servizos a un custo baixo, con empregados/as cualificados pero con menos garantías sociais, ampliará o nivel de eficacia, garantía e competencia desexada. Esta situación tradúcese nunha contratación temporal, un nivel de ingreso ou remuneración inferior ao resto do sector público ou a incorporación de persoal non cualificado para baixar o custo da man de obra profesional. Todos estes e outros factores provocan un deterioro na lexitimación e credibilidade social. Ademais, provoca un mercado de traballo fragmentado entre institucións públicas que vense convertidas en minúsculas células profesionais contratadas por Organizacións non Governamentais (ONG), intermediarias ou organizacións privadas, orientadas a cumprir as ideais de eficacia e competitividade (Benito y Chinchilla, 2005).

Por outro lado, Corella (2015) explica que o contexto de desenvolvemento do neoliberalismo, levou a que se xeraran transformacións na forma de abordar a cuestión social. Segundo Kliksberg (1995), por medio da redirección das políticas sociais, recoñeceron a xerencia social como única vía para

o logro dos obxectivos das funcións de protección social dun Estado non intervencionista, regulador unicamente das condicións para o desenvolvemento do capital (a través da privatización, focalización e descentralización). Consecuentemente, as políticas sociais son substancialmente alteradas nas súas orientacións e a súa funcionalidade (Montaña, 1996), o cal vai en detrimento da calidade, cantidade e variedade das políticas sociais. Así, os servizos sociais e o Traballo Social non buscan ser extinguidos, senón reorganizados de maneira que sexan producidos polo mercado e pola sociedade civil nos moldes da neofilantropía e do traballo voluntario (Corella, 2015). É dicir, estamos ante un retroceso á filantropía e caridade, denominadas agora neofilantropía. Trátase dunha expresión específica para o Traballo Social do neoliberalismo e do neoconservadurismo, retrotraéndonos á prehistoria da cidadanía social, na que considerábase o problema da pobreza e a indixencia como obxecto de sentimentos privados de compaixón e piedade cara os grupos vulnerables (Aguín, Acevedo e Rotondi, 2003).

Por último, a globalización, a diferenza do neoliberalismo, non ten por qué ser indesexable. Sen embargo, deberá ser inspirada por outros criterios, establecer outros principios e delimitar fins máis xustos. A construción da cidadanía dende o Traballo Social e baixo a presente globalización, non neoliberal, deberá ser o que a cidadanía queira que sexa. Xa que, como construción humana que é, é a cidadanía a que debe ditar qué principios deberán rexela, sobre todo se pomos como eixo da mesma a dignidade humana das persoas, baixo a consideración de que o ser humano debe ser sempre un fin e nunca un medio. Así, é necesaria a resposta do Traballo Social ante esta situación e non manterse nunha submisión aceptación da mesma.

2. MATERIAL E MÉTODOS

O obxectivo principal para a realización deste traballo foi o interese por expor a necesidade de revisar, dende o traballo social, a construción da cidadanía, coñecendo posturas alternativas e críticas do traballo social. Co fin de poder levar a cabo o obxectivo de estudo, e dado que a nosa pretensión e de realizar unha revisión teórico-crítica da construción da cidadanía dende o traballo social, a metodoloxía utilizada é esencialmente documental. Para a localización dos documentos bibliográficos utilizáronse varias fontes documentais. Realizouse unha primeira búsqueda bibliográfica en febreiro de 2017 en diferentes bases de datos (Dialnet, google scholar, biblioteca U. Vigo...) utilizando os descritores: cidadanía, citizenship, ética, ethics, traballo social, social work, diálogo, dialogue, globalización e globalization, continuando con esta busca ata xuño do mesmo ano. Os rexistros obtidos foron numerosos e non se pode cuantificar un número exacto destas, xa que se realizaron diferentes combinacións dos descritores, para adaptarse mellor a cada apartado do estudo. Seleccionáronse aqueles documentos que informasen sobre os aspectos formais que debería conter unha revisión, realizando unha lectura crítica dos documentos, as etapas de realización de unha revisión bibliográfica ou a elaboración de mapas mentais ou mapas conceptuais.

Á hora de desenvolver este traballo aplicáronse tamén competencias xerais adquiridas ao longo da etapa formativa, destacando a capacidade de investigación, recepción, recapitulación, valoración e avaliación da realidade social e profesional. Ademais, aplicáronse as competencias indicadas pola Universidade de Vigo dentro dos seus plans de estudo de Grao de Traballo Social e competencias propias do traballo de fin de grado, tales como a iniciativa, a xestión de información, capacidade de reflexión, razoamento crítico, compromiso ético, aprendizaxe autónomo e motivación da calidade.

3. DISCUSIÓN

3.1 ANUNCIANDO A CONSTRUCCIÓN DA CIDADANÍA DENDE O TRABALLO SOCIAL

3.1.1 Construción da cidadanía dende a proposta da ética cosmopolita

Os condicionamentos de utilidade e eficacia práctica, que as demandas externas impoñen ao traballo social, levan á naturalización e invisibilización dos vínculos constitutivos de fenómenos sociais, e condenan ao esquecemento as implicacións éticas dos procesos, accións ou operacións. Baixo o contexto actual ao que se enfronta o traballo social, é necesario recoñecer espazos profesionais e sociais nos que se desenvolve a acción e as implicacións éticas inherentes a ela. Porque a práctica profesional como espazo de intervención social, onde fraguase procesos humanos, está atravesada de dilemas éticos que teñen que ser pensados máis alá da escala de valores individuais propias de cada profesional. Deste modo, a ética dota a profesión dunha serie de criterios que a orientan, colmándoa de sentido (Vélez Restrepo, 2011). E, na mesma liña de Vélez, a metodoloxía de intervención, como conxunto de lóxicas e procedementos que deliñan as traxectorias de actuación profesional do traballo social, adquire pertenza e vixencia no momento actual, sempre e cando estea modelada pola ética como posibilidade de configurar escenarios comprometidos coa construción de cidadanía e co coñecemento crítico e racional dos contextos onde opera. É dicir, tórnase necesario para producir respostas intencionadas, dotadas de sentido, concordes cos suxeitos e contextos (onde a ética estea presente regulando a acción), buscar valores que lle outorguen sentido á actuación, pero non baixo un catálogo de principios, senón como un carácter que debemos asumir baixo uns mínimos profesionais.

E nesta liña traballa Adela Cortina, co *modelo de cidadanía baseada no cosmopolitismo cívico*, partindo da base de que debemos entender a cidadanía como un “ethos” (carácter) e non como un conxunto de leis (Cortina, 2003). Cortina axúdanos a pensar e entender a cidadanía, permitíndonos establecer un diálogo interprofesional, porque “ha bajado la ética del mundo

ideal platónico a la calle y a la ciudad, y la ha invitado no a incorporarse sino a convivir con otras realidades” (Pachón, 2015, p. 398). Esta autora expón a forxa dun carácter e a non doutrina nuns principios. E é que a ética non pode converterse nun catálogo de principios que logo se materialicen en normas de comportamento. É necesario retomar a ética no seu sentido máis orixinario, como unha forma continuada de facer, de comportarse e de estar no mundo. “La racionalidad encuentra los motivos de actuación humanos, digamos las virtudes, pero es necesario todavía un paso más, las virtudes no sólo hay que conocerlas sino también quererlas, apreciarlas como algo valioso” (Pachón, 2015, p. 399).

Dende o traballo social que promove o cambio, o desenvolvemento e a cohesión social, o fortalecemento e a liberación das persoas, podería servir-se desta ética cosmopolita, porque entende que os dereitos humanos son dereitos que derivan da nosa condición de ser seres humanos e non da nosa nacionalidade, e que son universais e atribúense a todos os humanos con independencia da súa relixión, color de pel, posición social ou sexo.

Así, o horizonte de cidadanía cosmopolita que propón Cortina axudaríanos a pensar e entender a cidadanía, dándonos claves que orienten os nosos obxectivos como profesión, que son, entre outros, construír cidadanía activa e o apoderamento e defensa dos dereitos humanos. Porque segundo Adela Cortina, se pretendemos defender os dereitos humanos, non o poderemos facer doutro modo que entendendo á cidadanía como mundial e non discriminada. O seu éxito vai residir fundamentalmente, segundo esta autora, nunha comunidade baseada na ética que se comprometa coa educación cosmopolita, impartindo formación en habilidades (para alcanzar os fins desexados) e en prudencia (necesaria para adaptarse á vida en sociedade). Ademais, o cosmopolitismo significa estar comprometido no local e no global ao mesmo tempo, na medida en que os temas globais se foron convertendo en parte das experiencias locais do día a día. O cosmopolitismo implicaría para o traballo social que favoreza que cada vez máis persoas ao ancho do planeta poidan compartir un futuro colectivo, que en ocasións pode estar en contradición coa concepción clásica de cidadanía, que xorde e exerceuse exclusivamente do marco Estado-nación (Mesa, 2003).

3.1.2 Estratexias para o diálogo: entre *empowerment* e *advocacy*.

Unha vez que pensamos a cidadanía plena e servímonos de propostas como a de Adela Cortina para que nos axude a entendela e nos oriente dándolle sentido á nosa actuación, de acordo con Pachón (2015), observamos que existe un abismo entre o dito e o feito, entre ideas e crenzas, actitudes e declaracións, entre a “moral vivida” e a “moral pensada”. Non foi fácil poñer en diálogo dúas disciplinas como a ética e o traballo social para poder orientar a construción da cidadanía, dada a gran diversidade de posturas que conforman o universo profesional. Intentamos establecer unha serie de

mínimos dos que debería servirse o traballo social para construír e fortalecer a cidadanía, non entendidos como un simple catálogo de principios, senón como un *ethos* que se debe asumir para desexar construíla. Agora ben, como poderíamos materializar este diálogo establecido na intervención social? Cales serían as actuacións concretas que permitirían favorecer que as persoas exerceran a cidadanía plena? Como poderíamos actuar para que todas as dimensións de cidadanía fosen cubertas, sen que ningunha quedase sen abordar? Podemos construír cidadanía en base a estas ideas de xustiza e cidadanía global non neoliberal, desde os diferentes ámbitos locais nos que desempeñamos os nosos traballos? Sería necesario reforzar no traballo social a vertente socio-educativa? Non coñecemos as respostas. Como mencionabamos anteriormente, non existe unha receita ou unha única resposta, pois a intervención social comprometida coa construción de cidadanía á unha interpelación política, que convoca a entender as persoas cidadás como autónomas, donas do seu pasado, presente e futuro, aínda que nun contexto cheo de obstáculos. E aí é onde debe de situarse o traballo social. Porque como mencionaba Cortina (2003), é fundamental que a sociedade fortaleza as redes sociais, é dicir, o capital social, a través de asociacións que poñan a opinión pública en alza. Que denuncien, propoñan e actúen, para facer presente a opinión pública e conseguir que a cidadanía non sexa falada, senón que teña voz propia, que podería ser o traballo social, e non como un inimigo, senón como un aliado que se debe á cidadanía.

É certo que non temos respostas que nos proporcionen unha conclusión concisa e única de como se debe construír cidadanía desde o traballo social, pero a pesar diso, aventurámonos a apuntar dúas ferramentas que poderían acercarnos á realidade do que viñamos aquí estudando: construír cidadanía estimulando a vertente socio-educativa do traballo social, a través da xeración de situacións que favorezan o desenvolvemento da conciencia cidadá, entendida esta como deberes e responsabilidades, como igualdade na diferenza. Para xerar estas situacións, a intervención profesional deberá ser guiada por unha mirada estrita dos dereitos humanos e fortalecida por ferramentas que, a través de procesos dialécticos, participativos e colectivos, fortalezan as capacidades das persoas para que saiban deliberar e elixir o rumbo das súas accións, baixo o seu propio xuízo crítico. Estas poderían ser o apoderamento (anglicismo, xa que é unha tradución do concepto inglés *empowerment*) e enfoques de defensa (tradución de *advocacy*, termo en inglés).

É especialmente relevante discutir, debater e por en marcha alternativas e estratexias que contribúen á igualdade de oportunidades, ao fortalecemento de capacidades e a un reparto equitativo no uso e acceso dos recursos e servizos sociais, fomentando en todos os casos a expresión e puntos de vista dos sectores menos favorecidos nos procesos de toma de decisión. Situando ao Traballo Social nun “contexto de disputas, consensos, conflitos, deseos, búsquedas colectivas, depredación de discursos, construción/consolidación de legitimidades, burocratización agobiante y ciudadanía emergente/en emergencia” (Vázquez y Perona, 2007, p. 40), preguntámonos,

como as institucións locais poden xerar condicións favorables para reducir a inequidade e promover o apoderamento da cidadanía? (Crespo et al., 2007).

Debemos partir da base de que estamos de acordo en que os individuos teñen oportunidades de actuar na sociedade e obter o control das decisións que afectan as súas vidas. Así, o papel do traballador social poderase converter entón no promotor do diálogo entre o sistema de servizos e o cidadán (Vigo, 2014). Nesta liña, o apoderamento é un proceso de diálogo a través do cal o usuario a usuaria ou o cidadán e a cidadá se apoia continuamente para producir o rango de posibilidades que considera apropiadas as súas necesidades. É dicir, que o usuario ou usuaria e o cidadán ou cidadá sexa o centro de todas as decisións que afectan a súa vida (Rose, 1990). Deste modo, as prácticas de apoderamento danlles ás voces silenciadas da nosa sociedade unha mellor oportunidade de ser escoitadas. A medida que as persoas se apoderan, poden obter o control das súas vidas e encontrar maneiras de actuar na sociedade (Faleiros, 2003). O principal reto do apoderamento é loitar contra a pobreza e transformar as relacións de dominación que levaron a que certos sectores sociais teñan menos oportunidades que outros para conducir a súa vida.

Polo tanto, un dos roles que deberían fortalecer os traballadores e traballadoras sociais é o de apoderar, é dicir, traballar xunto ás persoas que usan os servizos para asegurar que haxa un cambio xenuíno ao seu favor, potenciando as súas capacidades. Este cambio de poder é un requisito para evitar perpetuar os elementos paternalistas da construción da cidadanía. De acordo co código deontolóxico de traballo social (2012) “los/las profesionales del trabajo social tienen la responsabilidad de ejercitar su profesión a fin de identificar y desarrollar las potencialidades fortalezas de personas, grupos y comunidades para promover su empoderamiento” (Art.12). Pero, son moitos os que citaron a dificultade de promover o apoderamento xunto cos deberes para manexar o risco e satisfacer as necesidades organizables (Lonbay, 2015; Faulkner, 2012; Yoeli, Lonbay, Morey e Pizycki, 2016).

As prácticas de apoderamento serían efectivas para construír cidadanía dende o traballo social porque, como mencionábamos, a través da proposta cidadán de Adela Cortina, a sociedade debe asumir as súas responsabilidades, non só políticas e económicas, senón tamén sociais. Pero é necesario fortalecer as redes sociais para que se fagan presentes na opinión pública. A sociedade debe denunciar, propoñer e actuar para poder exercer a súa cidadanía auténtica (por exemplo, non só orientando o consumo, senón tamén a produción). Non obstante, como xa analizamos, isto non é un camiño fácil, polo que son fundamentais asociacións profesionais que se encarguen de apoderar os cidadáns, co propósito de orientar a sociedade en función dos seus intereses. Para que isto se materialice na realidade da intervención social, as prácticas de apoderamento deben sustentarse na contextualización, colectivización, fortalecemento e defensa do/a suxeito/usuario/cidadán/a do traballo social (Vázquez e Perona, 2007; Rose, 1990).

En relación con esta última dimensión, non todas as persoas poden querer ou ter a capacidade de denunciar, propoñer ou actuar, polo que a promoción e construción da cidadanía dende o enfoque de defensa se volve fundamental para o traballo social e débese considerar un papel na representación dos cidadáns (Lonbay e Brandon, 2017). De acordo cos autores citados, é necesario prover o traballo social, á parte dos citados mecanismos de apoderamento, de enfoques de defensa¹⁵, pero non entendidos como un simple procedemento de queixas, senón como unha necesidade de procesos efectivos que estean centrados na persoa e que lle permitan ao individuo tomar e ter control sobre a toma de decisións. Os traballadores e as traballadoras sociais deben asumir o papel de defensores independentes para apoiar e representar á persoa e facilitar a súa participación nos procesos e interaccións claves coa autoridade local e outras organizacións. Cando as opcións de intervención non están só pensadas en resolver o problema, é cando podemos chegar a ser bastante poderosos, asegurando que os puntos de vista e os desexos do individuo están representados aínda a nivel local, axudándolle a que as súas opinións sexan escoitadas e a obter información para tomar decisións e acompañándoos no proceso. Pero para que isto sexa posible, é necesario que os traballadores e as traballadoras sociais pasen tempo coas persoas para coñecer as súas opinións e desexos antes de presentalas en posibles reunións. Crear así confianza para que as persoas poidan defenderse a si mesmas e axudar á comunicación, porque a clave da defensa reside nunha gran cantidade de información detallada que axuda a cidadanía a comprender mellor o proceso. Pero sempre utilizando unha linguaxe adecuada, evitando as xergas profesionais, e contribuíndo a que as persoas expresen o seu punto de vista. Xa é sabido aos escasos prazos asociados cos procesos de intervención e o volume de traballo pesado ao que se enfrontan os e as profesionais que dificultan este enfoque, pero non significa que debamos renunciar a el.

Esta comprensión máis ampla da construción da cidadanía e do seu apoderamento pode ser un paso clave cara aos enfoques participativos da política social, un intento importante de permitir que a cidadanía fale por si mesma, en lugar de ser falada (Beresford, 2016). Isto desprazaría o foco da defensa de ser soamente sobre o individuo, a ser máis un *lobby* colectivo contra o neoliberalismo, defendendo a idea de que o sistema non é neutral, sen alternativa ou apolítico, que obriga o imaxinario colectivo á resignación, volvendo á poboación submisiva e conformista cas súas nefastas consecuencias (desigualdade, exclusión, pobreza crónica, apatía social, deshumanización das relacións, entre outras). O traballo social non pode aceptar a identidade imposta pola neofilantropía, senón atacar e defender a sociedade á que se debe, coa nosa mellor arma, a formación.

---

¹⁵ Segundo Schneider, Lester e Ochieng (2013) o enfoque de defensa dende o traballo social, é a representación exclusiva e mutua dun usuario ou unha causa nun foro, intentando influír sistematicamente na toma de decisións nun sistema inxusto ou que non responde. Este enfoque foi identificado como un rol profesional en 1887, onde os traballadores sociais consideraban que a defensa dos usuarios é unha responsabilidade ética.

É certo que non podemos eludir a inmersión participativa na nosa sociedade, pero podemos, polo menos, intentar ser, e de feito sómolo frecuentemente, participantes observadores, críticos, reflexivos, e permitir, en consecuencia, que as ideas nas que nos formemos a través do distanciamento informen e modifiquen os nosos comportamentos. Máis que nunca é necesario, como exixencia da razón humana, unha ética universalmente compartida e asumida criticamente por cada un de nós, que non cerre os ollos ante a realidade que estamos vivindo (Ramos e Esteban, 2010), permitíndonos estrañarnos e “revisar la moral que nos orienta y la ley que nos limita” (Segato, 2004, p. 19). O primeiro debería ser a construción dunha cidadanía comprometida coas demandas da súa profesión e da sociedade á que se debe (Martínez, 2006), para despois cumprir a finalidade do traballo social, que é a promoción do benestar social (Idareta, 2013). Por outro lado, a necesidade de formación permanente é imprescindible para que a profesión asegure uns mínimos de calidade e rigor no encontro cos usuarios e as institucións. Debe ser, en consecuencia, un dobre acto: por un lado, a preocupación da profesión en implementar mecanismos para poder ofertarlles aos seus profesionais; por outro lado, débese construír un acto de responsabilidade deses mesmos profesionais para mellorar a calidade das súas intervencións (Freire, Bernard, Rodríguez e Fernández, 2006).

Insistimos, non temos unha resposta final única que nos defina como debemos construír cidadanía dende o traballo social, e da man da ética que nos orienta. Pero, o feito de non ter unha resposta ou unha receita, sitúanos no camiño de expor novas preguntas, é dicir, iniciar un novo debate sobre a categoría da cidadanía e a súa importancia para o traballo social, que era o principal obxectivo deste traballo. Agora ben, aquí pretendemos dar un primeiro paso, expondo dúas ferramentas que fortalezan a construción de cidadanía, como son o apoderamento e os enfoques de defensa. A través da vertente socioeducativa do traballo social e destas dúas ferramentas ou prácticas de intervención social, poderíanse xerar situacións que favorezan o desenvolvemento dunha conciencia cidadán.

4. CONCLUSIÓN

Resulta difícil definir unha teoría da cidadanía, dada a gran diversidade de situacións históricas, culturais e políticas de cada Estado multinacional, cos seus diferentes roles de identidade cidadá común ou identidade cidadá diferenciada. Así, teorías tradicionais sobre a cidadanía, como a definida por Marshall a partir dos dereitos civís, políticos e sociais, precisan de unha reconsideración. Porque a cidadanía se nutre dunha multitude de posibilidades de acción, e é tanto un concepto de dereitos e deberes, como unha serie de prácticas culturais, económicas e simbólicas. Ademais de cambiante no transcurso do tempo é utilizada estratexicamente para manter, recoñecer ou expandir as estratexias de distintos grupos. Como constructo humano que é, vai depender de quen, cando e para que a constrúa. Polo que, dende o traballo social, crese oportuno guiar a nosa intervención profesional cara ao

horizonte dun proxecto común da cidadanía global e cosmopolita, expresando a necesidade de facer extensivos ao conxunto da humanidade os dereitos humanos e sociais, baixo mínimos que acerquen a diversidade de opinións do universo profesional e actúen con máis forza e lexitimidade.

Esta postura convértenos en defensores da democracia, baixo a reivindicación da urxente recuperación e renovación do seu sentido distributivo e participativo. Actualmente encontrámonos ante unha cidadanía dotada xuridicamente de dereitos, pero despoxados da capacidade real e do poder efectivo para exercela plenamente. Por iso debemos reivindicar un Estado en claves de igualdade, solidarizade e participación, baixo unha democracia que permita o exercicio pleno da cidadanía. Este exercicio débese desenvolver a través de políticas sociais que lexitimen e fagan efectivos os dereitos humanos, a inclusión e a non discriminación, recuperando o interese público sobre o privado e individualista, promovendo a equidade de distribución e non a acumulación, contribuíndo así ao incremento do benestar social. E aí débese situar o traballo social, contribuíndo ao benestar social e construíndo cidadanía, pero non dende unha posición acrítica ou neutral, senón como potenciador do cambio e defensor dos dereitos humanos, entendidos estes como universais, indiscutibles e inherentes ás persoas polo mero feito de selo.

Pero é certo que non podemos abstraernos das profundas reformas e consecuencias que a globalización neoliberal provocou nas condicións económicas, políticas e sociais. Baixo unha noción de cidadanía precaria e individualista, provocada por un Estado de excepción, adopta actitudes clientelistas ante a vulnerabilidade social, risco social e/ou exclusión social. Desta forma, afecta á cidadanía e ás posibilidades, modo e maneiras de construír e fortalecela dende o traballo social. Por iso débese pensar unha resposta que comece por entender a cidadanía para poder entender o presente. Da man de Cortina e a súa proposta de cidadanía cosmopolita como horizonte, permítenos establecer un diálogo interdisciplinario entre o traballo social e a ética, para orientar a intervención social que nos permita construír cidadanía. Así, pensaríamos nunha cidadanía global non neoliberal que debemos construír, non baixo un catálogo de principios inamovibles, senón como un carácter que debemos asumir, e que, a través da defensa dos dereitos humanos e o respecto das diferenzas, nos permita xerar situacións que favorezan o benestar social da cidadanía auténtica. Neste camiño poderemos derrubar fronteiras que contribúan a perpetuar a desigualdade e a exclusión, en detrimento da dignidade humana, dándonos as claves para mellorar a nosa intervención social, que son fortalecer as capacidades da cidadanía global a través do apoderamento e enfoques de defensa no local, adquirindo o papel de representación e defensa ante o neoliberalismo e a neofilantropía. Estas prácticas permítenos dar o primeiro paso para materializar este discurso entre o que se debe facer e o que se fai. Porque, non existe unha receita nin unha resposta única que nos conclúa como debemos construír a cidadanía da man da ética. Pero, dende o traballo social, é fundamental contribuír á reflexión e ao debate, mediante a investigación teórica, da importancia de

construír o desenvolvemento integral da cidadanía. Só a través da promoción de valores, actitudes, procedementos e conceptualizacións que, combinen as dimensións individual e colectiva, global e local, poderemos propiciar cambios nas actitudes e nas condutas que conduzan á materialización dunha estrutura social máis xusta, equitativa, tolerante e solidaria. Para iso, non só debemos denunciar, senón tamén anunciar propostas públicas que favorezan a construción da cidadanía, mediante instrumentos apropiados e accións específicas. Isto é avogar por un diálogo e un debate regulado acerca das peculiaridades e situacións, acerca do conxunto de particularidades e situacións conflitivas que conforman o sistema de valoracións que definen o noso contorno social.

Ante esta situación, cabería tomar en consideración todo o que queda por facer neste arduo camiño para dialogar, propoñer e seguir avanzando. Este proceso tamén pasa por unha formación universitaria e continua como posteriores profesionais de calidade, que abra os ollos ante a realidade existente e nos permita estrañarnos e revisar a moral que nos orienta e a lei que nos limita, asegurando uns mínimos de calidade e rigor no encontro cos usuarios e as institucións.

5. AGRADECEMENTOS

Este traballo de revisión teórica non sería posible sen a colaboración da Universidade de Vigo, a onde pertence o Grao de Traballo Social e, en particular, a profesora Ana Belén Méndez Fernández e a Saleta de Salvador Agra, pola súa instrución e seguimento, e por acompañarme nesta aventura de aprendizaxe e crecemento persoal e profesional. Finalmente, agradecerlle ao persoal docente do Grao de Traballo Social, por ensinarme a respectar e valorar esta profesión e acercarme á realidade estudada.

6. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Adrados, F. R. (1998). *La democracia ateniense*. Madrid. España: Alianza editorial.
- Aguiló, J. (2012). Democracia y hegemonía en la época del neoliberalismo globalizado: reflexiones críticas. *Astrolabio. Revista Internacional de Filosofía*, (13), 17-26.
- Aguiló, J. (2008). Globalización neoliberal, ciudadanía y democracia; Reflexiones críticas desde la teoría política de Boaventura de Sousa Santos. *Nómadas. Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, (20), 1-18.
- ANECA (2005). *Libro Blanco. Título de Grado de Trabajo Social*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia. Madrid.
- Aquín, N. (2000). Las implicaciones de la categoría de ciudadanía en la intervención profesional. *Prospectiva*, (4-5), 37-48.

- Aquín, N., Acevedo, P. e Rotondi, G. (2003). *La sociedad civil y la construcción de la ciudadanía*. Argentina: Consultoría Institucional, Universidad Nacional de Córdoba.
- Aylwin, N. (1999). Identidad e historia profesional. *Revista Colombiana de Trabajo Social*, 2 (13), 1-23.
- Benito, L., e Chinchilla, M. (2005). Flexibilización laboral y desprofesionalización del Trabajo Social. *Boletín Electrónico Surá*, 104. Recuperado de <http://www.ts.ucr.ac.cr/binarios/sura/sura-0104.pdf>
- Beresford, P. (2016). *All our welfare: Towards participatory social policy*. Chicago. USA: PolicyPress.
- Burrell, G., e Morgan, G. (2017). *Sociological paradigms and organisational analysis: Elements of the sociology of corporate life*. New York. USA: Routledge.
- Carballada, A. J. M. (2008). La Cuestión social como cuestión nacional, una mirada genealógica. *Margen: Revista de Trabajo Social y Ciencias Sociales*, 11 (51), 12-25.
- Casadevante, J. L. F., Ramos, A., e Ortega, A. M. (2009). *Democracia y diversidad en clave educativa. Guía didáctica para una nueva cultura de paz*. Madrid: FUHEM.
- Castel, R. (1997). *Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Barcelona: Paidós.
- Chauí, M. (2000). Estado de Natureza, contrato social, Estado Civil na filosofía de Hobbes, Locke e Rousseau. En *Filosofía* (pp. 220-223). São Paulo: Ática.
- Claramunt, A. (2015). La formación de los trabajadores sociales: algunos desafíos a partir de las transformaciones societales de las últimas décadas y sus impactos en la “cuestión social” en la actualidad. *Boletín electrónico Surá*, 222. Recuperado de <http://www.ts.ucr.ac.cr/binarios/sura/sura-0222.pdf>
- Consejo General de Trabajo Social (2012). *Código Deontológico de Trabajo Social*. Madrid: Consejo General de Trabajo Social.
- Corella, F. E. (2015). Gerencia Social: algunas reflexiones sobre su génesis. *Revista Costarricense de Trabajo Social*, (17), 54-65.
- Cortazzo, I. (1998). ¿Qué es esto de la cuestión social y de la exclusión social? *Última década*, 9. Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2256340>
- Cortina, A. (1994). *Ética mínima. Introducción a la filosofía práctica*. Madrid. España: Alianza Editorial.

- Cortina, A. (1997). *Ciudadanos del mundo: hacia una teoría de la ciudadanía*. Madrid. España: Alianza editorial.
- Cortina, A. (2003). Conferencia: Pluralismo moral. Ética de mínimos y ética de máximos. *Cyber Humanitatis*, (27), 1-24.
- Crespo, P., de Raham, P., González, G., Iturralde, P., Byron, J., Mancero, L., ... Soria, C. (2007). *Empoderamiento: concepto y orientaciones*. Quito. Ecuador: ASOCAM.
- Dulce, M. J. F. (2009). Derechos humanos y ciudadanía en una sociedad global. En P. Núñez, y J. Espinosa (Coords.), *Filosofía y política en el siglo XXI: Europa y el nuevo orden cosmopolita* (pp. 41-56). Madrid: Akal.
- Durand Ponte, V. M. (2010). *Desigualdad social y ciudadanía precaria: ¿Estado de excepción permanente?* México: Instituto de Investigaciones Sociales/Siglo XXI Editores.
- Faleiros, V. (2003). *Estrategias de Empowerment en Trabajo Social*. Buenos Aires, Argentina: Humanitas.
- Falla Ramírez, U., Gómez Contreras, S., e Rodríguez, R. (2011). La intervención en lo social y la construcción de un proyecto político del Trabajo Social. *Tabula Rasa*, (15), 195-219.
- Faulkner, A. (2012). The right to take risks: Service users' views of risk in adult social care. *London: Joseph Rowntree Foundation*.
- Ferguson, I. (2007). Increasing user choice or privatizing risk? The antinomies of personalization. *British journal of social work*, 37 (3), 387-403.
- Fraser, N., e Gordon, L. (1992). Contrato" versus" caridad: una reconsideración de la relación entre ciudadanía civil y ciudadanía social. *Isegoría*, 65 (6), 65-82.
- Freire, B. L., Bernard, J. I. S., Rodríguez, M. M., e Fernández, A. B. M. (2006). Aprehendiendo a respetar: la perspectiva de derechos humanos como elemento fundamental en la formación y práctica del trabajo social. *Acciones e investigaciones sociales*, (1), 460-487.
- Heater, D., Riera, J. B. (2007). *Ciudadanía: una breve historia*. España: Alianza Editorial.
- Hopenhayn, M. (2010). Ciudadanía e igualdad social: la ecuación pendiente. *Reflexión política*, 2 (3). Recuperado de <http://www.redalyc.org/html/110/11020306/>
- Howe, D. (1999). *Dando sentido a la práctica. Una introducción a la teoría del Trabajo Social*. Granada: Maristán.

- Idareta, G. F. (2013). Teorías éticas en el Trabajo Social: Cuestionario de Autoevaluación ética. *Trabajo social hoy*, 39 (69), 39-56.
- International Federation of Social Workers (2014). *Propuesta de Definición Global de Trabajo Social*: International Federation of Social Workers.
- Kliksberg, B. (1995). *Pobreza, el drama cotidiano: clave para una nueva gerencia social eficiente*. Buenos Aires. Argentina: Tesis Norma/CLAD/PNUD.
- León, P.S. (2000). La ciudadanía que hemos perdido: El zóon politikón en perspectiva histórica. En M. P. Ledesma (Comp.), *Ciudadanía y democracia*, (pp. 37-66). Madrid: Editorial Pablo Iglesias.
- Lonbay, S. (2015). Bridges and barriers: exploring the involvement of older people in adult safeguarding. *PhD, Northumbria University, Newcastle Upon Tyne*.
- Lonbay, S. P., e Brandon, T. (2017). Renegotiating power in adult safeguarding: the role of advocacy. *The Journal of Adult Protection*, 19 (2), 78-91.
- Longa, F. T. (2009). El dualismo objetivismo-subjetivismo. La práctica como eje en las propuestas de Antonio Gramsci y Pierre Bourdieu. *Nómadas*, 22 (2), 149-164.
- Marshall, T. H., e Bottomore, T. B. (1998). *Ciudadanía y clase social*. España: Alianza Editorial.
- Martínez, M. (2006). Formación para la ciudadanía y educación superior. *Revista Iberoamerica de Educación*, (42), 85-102.
- Melano, M. C. (2007). Ciudadanía y autonomía en trabajo social: el papel de los saberes políticos y científico técnicos. *Alternativas. Cuadernos de Trabajo Social*, (15), 99-110.
- Mesa, M. (2003). Educar para la ciudadanía global y la democracia cosmopolita. M. Mesa (Direct.), *Educar para la ciudadanía y la participación: de lo local a lo global*. Madrid: Fuhem.
- Miralles, J. A. H. (2009). Sobre el concepto de ciudadanía: historia y modelos. *Factótum*, 6, 1-22.
- Miranda, M. (2007). Criterios para el diseño de planes de estudios de títulos de Grado en Trabajo Social. En *Conferencia de Directores/as de Centros y Departamentos de Trabajo Social*. Madrid.
- Molina, B. L. (2002). Trabajo Social y Ciencias Sociales. Poder, funcionalización y subalternidad de saberes. *Trabajo Social*, (4), 41-60.

- Mollis, M. (2003). Un breve diagnóstico de las universidades argentinas: identidades alteradas. En M. Mollis (Comp.), *Las universidades en América Latina ¿Reformadas o Alteradas?* Buenos Aires: CLACSO.
- Montaña, C. (1996). El Servicio Social frente al Neoliberalismo. Cambios en su base de sustentación funcional-laboral. En I Congreso Universitario Internacional de Trabajo Social. Congreso llevado a cabo en Costa Rica.
- Montaña, C. (2000). El debate metodológico de los '80/'90. El enfoque ontológico versus el abordaje epistemológico. En E. Borgianni y C. Montaña (Orgs.), *Metodología y servicio social. Hoy en debate* (pp. 9-33). Sao Paulo. Brazil: Cortez Editora.
- Montes, M. C. (2006). Acción colectiva e intervención profesional del Trabajo Social: límites y posibilidades para la construcción de ciudadanía. *Katálysis*, 9 (2), 158-165.
- Morera Guillén, N. E. (2016). El vínculo entre las ciencias sociales y el trabajo social: algunos elementos para la discusión. *Reflexiones*, 89 (1), 235-241.
- Naciones Unidas (1948). *Declaración Universal de Derechos Humanos*. Recuperado de: <http://www.un.org/es/universal-declaration-human-rights/>
- Netto, J. (2005). La reconceptualización, aún camina, 40 años después. En N. Alayón (Org.), *Trabajo Social Latinoamericano: A 40 años de la reconceptualización*. Argentina: Espacio Editorial.
- Netto, J. P. (2003). Cinco notas a propósito de la “cuestión social”. En E. Borgianni, Y. Guerra y C. Montaña (Org.), *Servicio Social Crítico. Hacia la construcción del nuevo proyecto ético-político profesional* (pp. 55-69). São Paulo: Cortez.
- Nussbaum, M. (2007). *Las fronteras de la justicia*. Barcelona: Paidós.
- Offe, C. (1992). Los nuevos movimientos sociales cuestionan los límites de la política institucional. En C. Offe, *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*, (pp. 163-239). Madrid, España: Sistema
- Pachón, J.S. (2015). Adela Cortina: el reto de la ética cordial. *Brocar: cuadernos de investigación histórica*, 39, 397-422.
- Pastor, E. S. (2010). El trabajo social en la dimensión de las políticas públicas de proximidad: responsabilidad y compromiso social. *Humanismo y trabajo social*, 8, 85-109.
- Peláez, F. J. C. (1996). *Defensa del Estado social*. Sevilla. España: Universidad de Sevilla.

- Ramos, N. C., e Esteban, J. E. P. (2010). La simiente del Trabajo Social. *Documentos de trabajo social: Revista de trabajo y acción social*, (47), 89-103.
- Rangel, M.D.C.M. (2004). Metodología y trabajo social. En M. S. Rosado (Coord.). *Manual de trabajo social* (pp. 223-234). México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Rincón, M. (2011). Cultura ciudadana, ciudadanía y trabajo social. *Revista Prospectiva*, (11), 45-65.
- Ritzer, G. (1993). *Teoría Sociológica Contemporánea*. Madrid: McGraw Hill.
- Rivero, P. J., e Martínez, V. S. (2016). CULTURA E IDENTIDAD. Discusiones teóricas-epistemológicas para la comprensión de la contemporaneidad. *Revista de Antropología Experimental*, (16), 109-121.
- Rodríguez, R. B. (2010). Liberalismo y comunitarismo. Un debate inacabado. *Studium Revista de humanidades*, (16), 201-229.
- Rosanvallon, P. (1995). *La nueva cuestión social. Repensar el Estado Providencia*. Buenos Aires: Manantial S. R. L.
- Rose, S.M. (1990). Advocacy/empowerment: An approach to clinical practice for social work. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 17, 41-51.
- Rubio, M. J. (2003). El estado de bienestar. En A. De Blas, M. Rubio, y J. De Andrés (Comps.). *Teoría del Estado* (pp.143-157). Madrid: UNED.
- Santos, A., e Javier, F. (2007). Ciudadanía romana y cosmopolitismo moderno. *Hispania antiqua*, (31), 253-266.
- Santos, J. (2012). *El cuarto pilar. Un nuevo relato para los Servicios Sociales*. Madrid: Paraninfo, S. A. y Consejo General del Trabajo Social.
- Schneider, R. L., Lester, L., Ochieng, J. (2013). Advocacy. En Encyclopedia of Social Work. Recuperado de <http://socialwork.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199975839.001.0001/acrefore-9780199975839-e-10>
- Segato, R. L. (2004). *Antropología y derechos humanos: alteridad y ética en el movimiento de los derechos universales*. Brasíla: Série Antropología.
- Silveira, H. C. (2000). La vida en común en sociedades multiculturales. Aportaciones para un debate. En H.C. Silveira. (Ed.), *Identidades comunitarias y democracia*. Madrid. España: Trotta.
- Vargas, H. H. L., Grajales, C.V.E., Salgado, S.V.A., e Respreto, J.A. (2007). Sentidos de ciudadanía en un grupo de jóvenes escolarizados de la ciudad de Manizales, Colombia. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales*,

Niñez y Juventud, 5 (2). Recuperado de <http://revistaumanizales.cinde.org.co/index.php/Revista-Latinoamericana/article/view/283>

- Vázquez Aguado, O. (1999). Relaciones entre trabajo social y sociedad. *Cuadernos de Trabajo Social*, (12), 93-106.
- Vázquez, M., e Perona, S. (2007). Límites y posibilidades de la intervención en los procesos de empowerment en Trabajo Social. *Cátedra Paralela*, (4), 40-48.
- Vázquez, S. A. (1978). *Ética*. Barcelona, España: Crítica.
- Vélez Restrepo, O. L. (2011). La ética como reguladora de los procesos de actuación profesional del trabajo Social. *Trabajo Social UNAM*, (1), 36-43.
- Vigo, E.A. (2014). Empoderamiento profesional e intelectual en Trabajo Social. Retos de futuro. *Azarbe*, (3), 139-147.
- Vilas, L.L. (2002). Política social e inclusión social. *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, 13 (35), 13-34.
- Yoeli, H., Lonbay, S. P., Morey, S., e Pizycki, L. (2016). Safeguarding adults: from realism to ritual. *The Journal of Adult Protection*, 18 (6), 329-340.
- Zapata, F. (2000). Ciudadanía, democracia y globalización. En V. Arredondo (Coord.), *Ciudadanía en movimiento* (pp. 303-315). México: Universidad Iberoamericana.
- Zapata-Barrero, R. (2001). *Ciudadanía, democracia y pluralismo cultural: hacia un nuevo contrato social*. Barcelona, España: Anthropos Editorial.

